

O‘ZBEKISTONDA DON YETISHTIRISH TARIXI VA MUAMMOLARI

Nurillayeva Gulnora O‘ktamovna
Qarshi shahri Turon universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada don va don mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini to‘la qondirish, don mustaqilligiga erishish hamda barqarorligini ta‘minlash bo‘yicha haqida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Don mahsulotlari, bug‘doy, vegetativ, generativ, azot, fosfor.

Аннотация

В данной статье рассказывается, как полностью удовлетворить потребность в зерне и зернопродуктах, как добиться зерновой независимости и обеспечить ее стабильность.

Ключевые слова: Зерновые продукты, пшеница, вегетативный, генеративный, азот, фосфор.

Abstract

This article describes how to fully satisfy the need for grain and grain products, how to achieve grain independence and ensure its stability.

Keywords: Cereal products, wheat, vegetative, generative, nitrogen, phosphorus.

KIRISH

O‘zbekistonda istiqloqlning dastlabki yillaridan boshlab mamlakatimiz aholisining don va don mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini to‘la qondirish, don mustaqilligiga erishish hamda barqarorligini ta‘minlash borasida kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Ushbu chora-tadbirlar negizida respublikamizning o‘zgaruvchan va murakkab tuproq-iqlim sharoitida mahalliy sharoitlarda mos, serhosil, don sifati yuqori, kasallik va zararkunandalarga chidamli kuzgi bug‘doy navlarini yaratish, urug‘chiligini rivojlantirish, turli tuproq-iqlim sharoitida kuzgi bug‘doy navlaridan yuqori va sifatli don hosili olish agrotexnologiyasini ishlab chiqish hamda ishlab chiqarishga joriy etish kabi vazifalar belgilangan. O‘zbekiston Respublikasining 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida “...qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish sohasiga intensiv usullarni, eng avvalo mahalliy tuproq-iqlim va ekologik sharoitlarga moslashgan qishloq xo‘jalik ekinlarning yangi seleksion navlarini yaratish, boshqoqli don ekin maydonlarida zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, ayniqsa, g‘allachilikni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratildi”. Xalqaro statistik ma‘lumotlarda keltirilishicha, hozirgi kunda dunyo mamlakatlarida ishlab chiqarilgan jami bug‘doy mahsulotlari 772 mln tonnani tashkil etadi. Eng ko‘p bug‘doy etishtiruvchi mamlakatlar 10 taligi ro‘yxatidan quyidagi davlatlar o‘rin olgan: Xitoy,

Hindiston, Rossiya, AQSh, Frantsiya, Kanada, Pokiston, Ukraina, Avstraliya va Germaniya. O‘zbekistonda so‘nggi besh yillikda gektaridan 55 tsG‘ga dan yuqori don hosili olinib, yalpi hosil miqdori 6,5-7,8 mln tonnani tashkil etgan. Kuzgi bug‘doy navlarini etishtirishda jadal agrotexnologiyalarning tatbiq etilishi, don hosildorligini oshirish bilan bir qatorda sug‘oriladigan erlardan samarali foydalanish, donning texnologik sifat ko‘rsatkichlarini oshirish eng dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODIKASI

Mamlakatimizning sug‘oriladigan maydonlarida etishtirilayotgan bug‘doy navlarini ularning biologik xususiyatlarini inobatga olgan holda joylashtirish, erni va urug‘ni ekishga tayyorlash, ekish usuli, me‘yori va muddatlari, organik va mineral o‘g‘itlar bilan oziqlantirish, sug‘orish, begona o‘t, kasallik va zararkunandalarga qarshi kurashish, suv va er resurslaridan samarali foydalanishni ta‘minlovchi innovatsion texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, kuzgi bug‘doy don hosildorligini oshirish maqsadida navlarni to‘g‘ri tanlash, saralangan yuqori sifatli urug‘larni ekish talab etiladi. Sug‘oriladigan sharoitda har bir viloyatning hududiy joylashuvi va mintaqalariga ko‘ra o‘ziga xos tuproq va iqlim sharoitiga ega. Shu bilan bir qatorda, yangi istiqbolli navlar uchun qo‘llaniladigan yangi agrotexnologik tadbirlar majmui shu joyning tabiiy sharoitidan kelib chiqqan holda ishlab chiqilib, g‘allakorlarga tavsiya etilishi yaqin kelajakda o‘zining yuqori samarasini beradi. Bug‘doyning umumiy ta‘rifi. Bug‘doy insoniyat uchun eng muhim oziq-ovqat ekini hisoblanadi va yer shari aholisining asosiy qismi (70%) bug‘doy unidan tayyorlangan mahsulotlarni iste‘mol qiladi. Bug‘doydan tayyorlangan oziq-ovqat mahsulotlari mazali, to‘yimli, yaxshi hazm bo‘ladi. Bug‘doy donidan un, undan xilma-xil oziq-ovqat mahsulotlari: non, shirin kulcha, makaron, yorma, pechenye, bolalar ovqati, konditer mahsulotlari, spirt va boshqalar olinadi. Bug‘doy uni hyech qachon hech kimni ko‘ngliga urmaydi, inson o‘ziga kerakli kuch va quvvatni nondan oladi, organizm uchun zarur vitaminlar V, V2, RR va kalsiy, temir va fosfor ham nonda bo‘ladi. Bug‘doy donidan kraxmal, dekstrin, kepek olinadi, somoni, qipiqdari chorva mollar uchun ozuqa sifatida foydalaniladi. 100 kg doni 117; 100 kg somoni 30 ozuqa birligi saqlaydi. Somonidan dag‘al xashak, senaj tayyorlanadi, Bundan tashqari somonidan sifatli qog‘ozlar, savat va shlyapalar tayyorlashda, qurilishda ishlatiladi. Bug‘doy donida 11-20% oqsil 65-75% kraxmal, 2% yog‘ va shuncha miqdorda yog‘ochlik va kul bo‘ladi. Bug‘doy tarkibidagi eng muhim ko‘rsatkich oqsil va kleykovinadir. Bug‘doy doni tarkibidagi oqsil miqdoriga qarab foydalaniladi, oqsil miqdori o‘ta kam bo‘lsa 11 - 13% chorva mollariga ozuqa, 14-15% non, 17-18% makaron tayyorlanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Biologik xususiyatlari. Kuzgi bug‘doy navlari tuproq iqlim sharoitiga qarab biologik xususiyatlarida albatta o‘zgarishlar bo‘ladi. Urug‘lari 1-2°C haroratda una boshlaydi, ammo maysalaning qiyg‘os unib chmqishi uchun harorat yoqori 10-12°C

bo‘lishi kerak, past haroratda maysalarning unib chiqishi cho‘ziladi, urug‘lar chirib ketishi mumkin. 10- 12°C da maysalar 10- 12 kunda, 14-16°C da esa. 7-9 kunda unib chiqadi. Ekilgandan unib chiqqunga qadar foydali harorat yig‘indisi 120- 140°C bo‘lishi kerak Unib chiqqaniga 12-16 kun o‘tgan, havo harorati yetarli bo‘lsa to‘plash fazasi boshlanadi va bug‘doyda bu faza 40-45 kun davom etadi. Kuzda havo harorati past yoki tuproqda namlik yetishmasa albatta yaxshi to‘plamaydi, bahorga borib nam bo‘lishi va harorat ko‘tarilgandan so‘ng yana to‘play boshlaydi. To‘plash soni o‘simlikning siyrak yoki qalin ekilganiga ham bog‘lik siyrak ekilsa tup soni 6-7 donaga yetadi. Bahorda azotli o‘g‘itlar bilan oziqlantirishi tup sonining oshishiga olib keladi. Qulay sharoitlarda 15-20tagacha tup hosil qiladi. Qish kelishi oldidan har bir maysa fiziologik jihatdan qattiq sovuqlarga tayyorgarlik ko‘radi. Hujayra shirasida suvlar kamayib uglevod yoki oligosaxaridlar hosil bo‘ladi. Ma’lumki, qattiq sovuqlarda xujayra shirasida suv bo‘lsa muzlab qoladi. Qish payti kuzgi bug‘doy uchun deyarli xavfli emas, hozirgi navlar sovuqqa juda chidamli ular tushlash bo‘g‘inida 18-20°C sovuqqa ham bardosh beradi. Bahor ancha xavfli hisoblanadi. Obhavoning bir isib, bir sovushi masalan kunduzlari 8- 10°C issiq va kechalari 8- 10°C sovuq bo‘ladi. Mana shunday haroratning keskin almashinuvi albatta hujayralarni harakatga keltiradi va oqibatda ularning mo‘zlashiga va sovuqdan nobud bo‘lishiga olib keladi. Keyingi yillar Krasnodardagi P. I. Luk‘yanenko nomli institutda hosildor va sovuqqa chidamli navlar yaratildi ular qor tagida 30°C sovuqqa ham chidaydi. Kuzgi bug‘doyning navbatdagi fazasi naychalash (nayga) tortish) bahorgi o‘sish boshlanganiga 15-20 kun bo‘lganda boshlanadi. Boshloq fazasi esa naycha tortish fazasidan 25-30 kun o‘tgach boshlanadi, gullash va boshloq tortish fazalari bir-biriga juda yaqin muddatga o‘tadi, gullash 7-10 kunda tugaydi. Bug‘doy o‘zidan changlanadi. Donning shakllanishi, to‘lishishi va pishishi uchun yana 25-30 kun kerak Ammo havo harorati yoqori bo‘lgani uchun bu muddat yanada tezlashishi mumkin. Odatda, havo salqin, seryog‘in bo‘lsa kuzgi bug‘doyning o‘suv davri cho‘ziladi. Kuzgi bug‘doy navlari uchun ekilgandan pishguncha foydali harorat yig‘indisi 1700- 2100°C bo‘lishi kerak O‘suv davri o‘rtacha 240-260 kun. Kuzgi bug‘doy issiqqa va qurg‘oqchilikka chidamli. Tuproqdagi namni juda tejab ishlatadi, o‘suv davrining boshi va oxirida namga talabchan emas. Bug‘doy o‘suv davrida namni bahorgi o‘suv davridan boshloqlaguncha bo‘lganda ko‘p talab qiladi, lekin 70% namlikni shu paytda o‘zlashtiradi. Mana shu vaqtda nam bilan ta’minlanmaslik hosildorlikning kamayishiga olib keladi.

XULOSA

O‘zbekiston Markaziy Osiyoda hududida joylashgan bo‘lib, shimol tomondan Qozog‘iston, g‘arb tomondan Turkmaniston, sharq tomondan Qirg‘iziston, janubi-sharqiy tomondan Tojikiston, janub tomondan Afg‘oniston davlatlari bilan chegaradosh. Respublikaning sharqiy qismini Tyan-Shan tog‘ tizmalari, janubiy sharqiy qismini Pomir tog‘ tizmalari, markaziy mintaqalarida shimol tomondan

Chotqol tog‘ tizmalari bilan, janub tomonidan Zomin tog‘ tizmalari bilan chegaralangan. Mamlakatning shimoliy tomondan Norin, Qoradaryo, Sirdaryo suv havzalari, janubiy tomondan Surxondaryo, Qashqadaryo, Amudaryo, markaziy hududlarida Chirchiq, Ohan-garon, Bo‘zsuv, Sanzar, Zarafshon daryolari oqib o‘tadi. Mintaqalar bo‘yicha asosiy ekin maydonlari yuqorida qayd etilgan daryo suvlari bilan sug‘oriladi. O‘zbekistonning iqlim sharoiti quruqligi, issiqligi va yorug‘likning ko‘pligi, ob-havoning keskin o‘zgaruvchanligi bilan farq qiladi. Mamlakatda o‘rtacha eng issiq va eng sovuq oylarda harorat o‘zgarishi 30 0S etishi mumkin. Yog‘in miqdori ham oylar bo‘yicha keskin o‘zgarib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Donchilik” ma’lumotnoma. Ruschadan tarjima. –Toshkent: “Mehnat”, 1989 y.
2. X. Otaboyeva va boshqalar. O‘simlikshunoslik. Toshkent: «Mehnat». 2000 y.
3. D. Yormatova. Dala ekinlari biologiyasi va yetishtirish texnologiyasi. Toshkent: «DITAF». 2000 y.
4. O‘zbekiston Respublikasi hududida ekish uchun tavsiya etilgan qishloq xo‘jalik ekinlari davlat reestri. T.: 2011